

Éber Márk Áron

Összezáruk, tehát vagyunk

A feltételes társadalmi kizárás és beengedés rendi szerveződése
a kapitalista osztálytársadalmakban és az informalitás

Absztrakt: A hozzászólás a kapitalista osztálytársadalmakban is jelen lévő rendi szerveződések társadalmi zármechanizmusának felidézésével kíván hozzájárulni az informalitás vizsgálatához és kritikájához. Max Weber, Frank Parkin és Böröcz József elemzései nyomán amellettt érvel, hogy az informalitás szociológiáját érdemes lenne kiegészíteni a feltételes társadalmi zármechanizmusok vizsgálatával. Fő érve, hogy nem az informalitás okozza a kiválóság alapú szelekciós struktúrák torzulását, hanem az illegitim, illetve illegális előny-szerzés, illetve kizárás. A probléma forrása nem az informalitás, hanem annak illegális, illetve illegitim felhasználása. Sem az érdemelvű, sem a bizonyítványközpontú szelekció nem vezetne a probléma megnyugtató megoldásához, önmagukban ezek ugyanis a társadalmi egyenlőtlenségek és az osztályszerkezet újratermelését erősítik. A hozzászólás az informális tőke helyett az informális társashálózati erőforrások fogalmát javasolja a további vizsgálatok számára.

Kulcsszavak: társadalmi zár, feltételes kizárás, informalitás, rendek, Weber, Parkin, Böröcz

Guillaume Durand egyik műsorában például, mely az elitről szólt, mindezek az emberek ott voltak: Jacques Attali, Nicolas Sarkozy, Alain Mine... Egy adott pillanatban, mikor Attali Nicolas Sarkozyhoz intézve szavait így szólt: »Nicolas... Sarkozy«. A keresztnév és a vezetéknév között volt egy leheletnyi szünet: ha nem mondta volna ki a vezetéknévet, mindenki láthatta volna, hogy egymás cimborái, hogy közelről ismerik egymást, miközben látszólag két különböző párthoz tartoznak. Ez a cinkosság apró jele volt, és talán föl sem tűnt senkinek.

Pierre Bourdieu: Előadások a televízióról (Bourdieu 2001 [1997]: 33)

A *Replika* 112. számában „Az informalitások szociológiája felé” címmel felhívás olvasható, a folyóirat két szerkesztője hozzászólásra invitál (Havas és Fáber 2019). A cím meglepő lehet, hiszen az informálisnak régóta van szociológiája. Tévednénk, ha azt gondolnánk, hogy a szociológia valami eddig még nem létező téma kutatása *felé* tart. Valójában a szerkesztők is csak *további* kutatásra, *újabb* összefüggések feltárására hívnak fel. Márpedig az informalitás egész problémaköre kétségtől rendkívül érdekes. Akárcsak Böröcz József (2019 [2000]) újraközölt kiváló tanulmánya, amely létével és hivatkozásaival is bizonyítja, hogy az informalitás szociológiájának igen régre visszanyúló, izgalmas története van – különösen az informális gazdaság és az informális munka vizsgálatának (Hart 1973; Czako és Sik 1987; Sik 1996; Vigvári 2019; Dányi és Vigvári 2019). Vagyis volt már húsz évvel ezelőtt is, amikor „Informality Rules” címen a tanulmány először megjelent, majd magyarul is olvashatóvá vált a 2000 folyóiratban (Böröcz 2000).

Böröcz József tanulmányának igazi ereje alighanem abból fakad, hogy összehasonlító történeti-szociológiai magyarázatot ad a kérdésre: miért formálja az informalitás ilyen erőteljesen a mindennapi életet a kapitalista világrendszer kelet-közép-európai félperifériáján, azon belül pedig Magyarországon? Külön érdeme, hogy nemcsak közérthetően, hanem szellemesen, kifejezetten szórakoztatón szólal meg. A társadalomtudományos művek egészen biztosan szélesebb körben is olvasottak lennének, ha – Böröcz József szemléletét, szakmai alaposságát és íráskészségét követve – olyan ékesen és ironikusan tudnánk szociológusként írni életünk legmindennapibb összefüggéseiről is, ahogyan Böröcz írt például *Arcadiáról*.

„A szociológiában a »formális szervezet« fogalmát olyan csoportokra alkalmazzák, melyeknek működését *explicit és kézzelfogható* [...] szabályok és előírások fogják keretbe” – adja meg a formalitás definícióját Böröcz. „A szabálykövető viselkedést *formális* magatartásnak nevezik; a társadalmi magatartások minden egyéb formája *informális* viselkedés” (Böröcz 2019 [2000]: 126 – kiemelés az eredetiben). Az „explicit és kézzelfogható szabályok” maguk a formák, amelyek – mint Böröcz írja – „általában szakemberek által megfogalmazott, rituálisan elfogadott, és többé-kevésbé minden érintett számára nyilvánosan hozzáférhető” normák. Az e formákat betartó, (jog)szabálykövető magatartás formálisnak minősül, miközben Böröcz is hangsúlyozza, hogy a „társadalmi lét legélvezetesebb, emberhez legméltóbb pillanatai mind-mind informális viszonyokban öltönek testet” (Böröcz 2019 [2000]: 127).

Már ebből is látható, hogy a formális/informális megkülönböztetés nem azonos a legális/illegális különbséggel, pláne nem a morális/helyes/helytelen elhatárolásával. E formák nem minden esetben *jogszabályok*, azaz jogilag is kodifikált normák. Az informális viselkedés olykor illegális, máskor azonban csak a formális szabályok elkerülését, kicselezését, megkerülését jelenti, ami önmagában nem jogsértő. Az informális viselkedés erkölcsi elutasítása és megvetése sem magától értetődő. Az informalitás nem bűn, sem morális, sem pedig jogi

értelemben (nem büntett vagy bűncselekmény). Sőt: „Az emberek a társadalmi lét elengedhetetlen és fontos összetevőjeként tartják számon az informális viszonyok és eljárásmodok kínálta spontaneitást, közvetlenséget és kreativitást” (Böröcz 2019 [2000]: 127). Konkrétabban: baráti társaságok és összejöveteleik, kollégák kölcsönös segítségnyújtása, formális-intézményes kereteken túlmutató együttműködésük, családtagok, rokonok és ismerősök közti viszonyosságon alapuló támogatás, egymást kölcsönösen nagyra becsülő emberek nem formalizált szerveződései, szolidaritás jogilag kodifikált formákon kívül, bizalmi viszonyok és bizalmas kapcsolatok mindenféle rendű és rangú ember között – ezek mind-mind példák az informális viszonyokra, amelyekben önmagukban véve a világon semmi illegális vagy illegitim nincsen. Nem az informalitás okoz gondot, hanem csak annak illegitim vagy egyenesen illegális felhasználása: amikor indokolatlanul, vagy egyenesen jogsértő módon előny, illetve hátrány fakad belőle.

Mindezt azért kell hangsúlyozni, hogy az informalitás szociológiai értelmezése ne váljon moralizálássá. Az informalitás önmagában nem „rossz” vagy „helytelen”, mint ahogyan természetesen nem is eleve „helyeslendő”. Ugyanígy: a formális viselkedés nem eleve „jó” vagy „helyes”, mint ahogyan nem is immorális. Az informalitás problémája alighanem azért keltette fel a *Replika* szerkesztőinek figyelmét, mert a látható formákkal szemben az informalitás valami rejtett, láthatatlan, vagy legalábbis egykönnyen nem látható szerveződési módot nevez meg. A felszínnel szemben *mélyebb*, a látszattal szemben *lényegibb* szerveződési módját a társadalmi viszonyoknak. Azt, ami fontosabbnak, erősebbnek vagy egyenesen meghatározónak, döntő jelentőségűnek tűnik.

A szerkesztők arra invitálnak, hogy a társadalom különböző „alrendszerében” – ezen alighanem bourdieu-i értelemben vett mezőket, erőtereket értenek, mintsem parsonsi vagy luhmanni értelemben vett részrendszereket – tárjuk fel „az informalitások szerepét, annak hatásait, valamint a lehetséges cselekvési lehetőségeket” (Havas és Fáber 2019: 148). Vannak azonban e felhívó írásban olyan elemek is, amelyek Böröcz szövegében nem szerepelnek. A szerkesztők álláspontja szerint az informalitás „nemcsak többé-kevésbé rejtetten, de gyakran *illegitim* módon is” érvényesül. Felhívásukkal és további elemzésekkel „a tudományos világ (*kontra*)szelekciós eljárásait” kívánják feltárni, megítélésük szerint ugyanis az informalitás helyettesítheti a „kiválóság alapú szelekciós struktúrákat” és „az autonóm szakmaiság *erodálásának* irányába hat” (Havas és Fáber 2019: 146 – kiemelés tőlem, É. M.). E jelek arra mutatnak, hogy az informalitásban a szerzők az optimális működés *kerékkötőjét* látják. *Akadályt*, amely a kiválóság érvényesülésének útjában áll, amelyet fel kell tárni, nevén kell nevezni és el kell hárítani, mert az érdemtelenek számára előnyökkel kecsegtet, miközben hátráltatja az arra érdemesek elismerését és megbecsülését. Számukra az informalitás illegitim előnyök és hátrányok melegágyát jelenti. Mintha az informalitás számukra nemcsak megismerési probléma, hanem elhárítandó akadály is lenne.

Hozzászólásomban a rendi szerveződés történeti-szociológiai elemzésének néhány fogalmi eszközét és tapasztalatát elevenítem fel. A szerkesztők célja a kiválóság alapú szelekciós eljárások érvényre juttatása az informális szerveződések bírálata és lebontása által. Nézetem szerint azonban bírálatuk célt téveszt. Kritikájuk igazi tárgya nem az informalitás, hanem az illegális, illetve az illegitim előnyszerzés. Tágabban: a modern, kapitalista osztálytársadalmakban is jelen lévő rendek, illetve rendies szerveződések sajátos *társadalmi zármechanizmus*a, amely olykor formális, máskor informális úton szabályozza pozíciók elfoglalását, javak elsajátítását és erőforrások megszerzését.

Hozzászólásomban Böröcz József korábbi elemzéseire támaszkodva amellet érvelek, hogy a *Replika* szerkesztői által megjelölt probléma valójában egy már Max Weber által a rendek (*Stände*) szerveződéséről megfogalmazott tágabb problémakör része. A weberiánus szociológia – főként Frank Parkin és Raymond Murphy – ezt fogalmazta újra társadalmi zárként, illetve társas elzárkózásként (*social closure*), Böröcz József pedig a *feltételes* társadalmi kizárásként, illetve beengedésként (*contingent closure*). Ez utóbbi esetében jól látható, hogy a társadalmi zár egyaránt működhet formális és informális eljárásokkal is. Azt állítom tehát, hogy az igazi kérdés nem az informalitásra, hanem a társadalmi zárra vonatkozik, vagyis arra, hogy rendek és rendies szerveződésű társadalmi alakulatok milyen feltételek teljesülése esetén zárnak ki vagy engednek be, zárkóznak el, illetve nyílnak meg javak elsajátítását, erőforrások megszerzését, pozíciók elfoglalását ambicionáló jelöltek előtt. Az igazi kritikának pedig megítélésem szerint nem az informalitást kell célba vennie, hanem az illegális, valamint az illegitim előnyszerzést, illetve kizárást.

Rendi szerveződés a rendi társadalom felbomlása után – Max Weber

A Német Császárság néven egységesülő Németországban az 1860-as évek küzdelmei után, 1871-től gyökeres társadalmi és gazdasági átalakulás ment végbe. Az iparosításnak köszönhetően a német gazdaság gyorsan megerősödött, a kapitalista formák azonban nem alakították át teljes egészében a termelés társadalmi szervezetét. A rendi társadalom jogi keretei nagyrészt felbomlottak és átalakultak ugyan, a tőkés osztályszerkezet kiépülése azonban a rendi szerveződés sajátos formáinak továbbélését is lehetővé tette (Némedi 2005: 135–138). A tőkés átalakulás „megszüntette megőrizte” a rendi struktúrákat. Vélhetően ez a fő oka annak, hogy a Német Császárság társadalmi tagolódásának értelmezése során Max Weber a rendi és az osztályszerkezetet *egyidejű* társadalmi formákként írta le. Nem arról írt tehát, hogy a rendi struktúra a múlt, ami még tovább él a jelenben, de a kapitalizálódással fokról-fokra el fog tűnni, hogy átadja a helyét egy „tisztán” kapitalista és piaci osztályszerkezetnek. Ez a weberi felfogás igen jellemző modernizációelméleti félreértése (Böröcz 1997c). Rendi és osztályszerkezet *egyidejű jelenléte, egymásba oltódása* inkább azt jelentette, hogy a tőkés termelés osztályszerkezete némely tekintetben rendiesen szerveződik, ám a kettő nem olvad végérvényesen össze, a két szerveződési módot az elemző tekintet képes szétválasztani (Weber 1967 [1920], 1987 [1920]).

Ami javak elsajátítását, erőforrások megszerzését, pozíciók elfoglalását illeti, Weber a közösségen belüli hatalommegosztásról írva egy helyütt így fogalmazott: „Ha gyakorlati szempontból vizsgáljuk a dolgot, a rendi tagozódás mindenütt az eszmei és anyagi javak vagy előnyök tipikusan megismert monopolizálásával jár együtt” (Weber 1967 [1920]: 251). E szerint a rendi szerveződések mindenütt megfigyelhető megkülönböztető sajátossága, hogy eszmei és anyagi javakra, illetve előnyökre *kizárólagos* hozzáférési lehetőséget tartanak fenn maguknak, azaz monopóliumukká teszik azt. Feltehetjük a kérdést: vajon ezt formálisan vagy informálisan teszik? E kifejezéseket Weber még tudtommal nem használta, a kérdés ennek ellenére feltehető. Pár sorral lejjebb Weber így folytatja okfejtését: „A *konvencionális* elsőbbséget egyes állások betöltésénél a *növekvő rendi elzárkózás* egyes hivatalok betölté-

sének jogi monopóliumává alakítja át” (Weber 1967 [1920]: 251 – kiemelés tőlem, É. M.). Látható ebből, hogy az inkább *informális* megszokásként, gyakorlatként értelmezhető konvencióból *formális* szabály, sőt *kizárólagos jog, monopólium* válik. Vagyis íratlan szabályok, informális gyakorlatok formalizálása révén a rendi elzárkózás minden további nélkül jogi formát is ölthet. A rendi szerveződés ez esetben önmagának tartja fent egyes javak és előnyök megszerzésének, illetve hivatalok betöltésének kizárólagos jogát (Weber 1967 [1920]).

Társadalmi zár és elzárkózás a weberiánus szociológiában – Frank Parkin

Frank Parkin brit szociológus joggal mutatott rá, hogy a kulcsfogalom itt a „társadalmi zár”, vagy másképpen a „társadalmi elzárkózás” (*social closure*) (Parkin 1974, 2013 [1974], 1979). Max Weber követőjeként helyesen állapította meg, hogy a társadalmi elzárkózás Webernél azt a folyamatot jelenti, amelynek során „társadalmi kollektivitások oly módon törekednek a jutalmak maximalizálására, hogy a jutalmakhoz és az esélyekhez való hozzáférést kiválasztottak szűk köre számára tartják fenn” (Parkin 1974: 3, 1979: 44, 2013 [1974]: oldalszám nélkül). Weberet idézve megállapítja: „A szerveződésnek ilyen esetekben mindig az a törekvés a hajtóereje, hogy a résztvevők monopolizáljanak bizonyos gazdasági esélyeket, és ez a törekvés olyan más pályázók ellen irányul, akik valamilyen közös – pozitív vagy negatív – ismertetőjeggyel jellemezhetők.” Majd hozzáteszi: „A cél mindig a kívülállókkal szembeni *elzárkózás*: az, hogy a kívülállókat valamilyen mértékig kizárják a szóban forgó (társadalmi és gazdasági) esélyekből” (Weber 1992 [1920]: 39, idézi Parkin 1974: 3, 1979: 44, 2013 [1974]: oldalszám nélkül).

Parkin e társadalmi elzárkózást az *osztályformálódás* stratégiájaként értelmezte, holott ez Webernél a *rendi* szerveződések sajátossága volt. Hogy ez esetben valóban formálódó osztályokról van-e szó, amiként Parkin állítja, vagy inkább rendekről, ahogyan Weber írta, jelen probléma szempontjából másodlagos kérdés.¹ A döntő állítás az, hogy a különböző társadalmi szerveződések, közös cselekvésben is megnyilvánuló kollektivitások képesek arra, hogy „zárjanak”. Ez egyszerre jelenti azt, hogy *kizárnak-kirekesztenek* másokat (*összezárnak és elzárkóznak*, azaz nem fogadnak be a köreikbe kívülállókat), miközben előnyöket, javakat, pozíciókat és hivatalokat a sajátjukká nyilvánítanak, elfoglalnak, és ezzel mások elől *elzárnak*, vagyis a kívülállóknak nem engednek hozzáférést e javakhoz (Murphy 1988: 8).

¹ A másodlagos kérdés is fontos: osztály vagy rend? Parkin álláspontja szerint egy osztály éppen az által formálódik névlegesenből valóságossá – a marxista terminológia szerint önmagában valóból önmagáért való osztállyá –, hogy használja a társadalmi zárat, azaz összehangoltan cselekszik. Weber álláspontja szerint ez a társadalmi elzárkózás jellemzően a rendek sajátossága. Feltehető azonban a kérdés: végső soron miben különbözik a rend a valóságos osztálytól? A válasz lehet az, hogy ez empirikus kérdés, amit elméletileg nem lehet, de nem is kell eldönteni. Pierre Bourdieu elegánsan oldja meg ezt a problémát. Álláspontja szerint az osztályok minden esetben papíron léteznek, vagyis névlegesek; ha pedig valóságossá válnak, akkor azzal tulajdonképpen rendi(es) formát öltenek (Bourdieu 1984 [1979], 2013 [1985]). Rogers Brubaker – Bourdieu nyomán – hasonlóan vélekedik az etnicitásról, amely a „csoportként létezés” különböző fokain állhat. Az egyik szélső érték esetében csak üres kategória, a másik esetében valóságos, szervezett csoport. A legtöbb empirikus esetben pedig e két szélső érték között található valahol. Brubaker tehát a valóságos osztály vagy rend kérdését a csoport graduális fogalma segítségével válaszolja meg (Brubaker 2001).

Fontos kérdés, hogy e társadalmi zár *milyen módon* működik: csak informálisan, csak formálisan, esetleg egyszerre formálisan és informálisan is. A zárás módjánál és mechanizmusánál azonban fontosabb, hogy e zár milyen feltételek mellett, milyen intézményes környezetben, milyen körülmények fennállása esetén nyílik ki, és melyek esetén zárul be. Ezen a ponton tehát egyetérték Böröcz Józseffel, aki szerint e zárás mindenkor meghatározott feltételek teljesülése esetén történő társadalmi kizárást és beengedést (*contingent closure*) jelent (Böröcz 1997b, 2017 [1997], 2001, 2002).

Hiba volna figyelmen kívül hagyni a társadalmi zár *informális* mechanizmusait. Jeff Manza és Böröcz József kritikája szerint Frank Parkin és Raymond Murphy weberiánus értelmezései elsősorban a formális társadalmi zármechanizmusokra összpontosítanak, és ezzel nagyrészt szem elől tévesztik az informalitást (Manza 1992: 286–287; Böröcz 1997: 238, 44. lj., 2017 [1997]: 250, 35. lj). Ugyanilyen hiba lenne azonban, ha kizárólag a társadalmi zár *informális* mechanizmusaira összpontosítanánk – amiként ezt felhívásukban a *Replika* szerkesztői, Havas Ádám és Fáber Ágoston teszik –, és ezzel a társadalmi elzárkózás formális eszközeit hagynánk figyelmen kívül. A társadalmi zár kulcsa tehát – mind a szó átvitt, mind valóságos értelmében – az elzárkózás és a beengedés *feltételeiben* van. Ez pedig, mint azt Böröcz József hangsúlyozza, az intézmények formális és informális működésének vizsgálata által lehetséges (Böröcz 1997, 2017 [1997], 2001). A kritika tárgya ebből fakadóan megítélésem szerint nem az informalitás, annak kiterjedése vagy mértéke, hanem a társadalmi elzárkózás, az összezárás és kirekesztés *illegitim módjai*. Nem az informalitást kell mérsékelni vagy visszaszorítani, hanem a társadalmi összezárás *illegitim módjait* kell szóvá tenni és bírálni. Álláspontom szerint az informalitással önmagában semmi gond nincsen; akkor válik problémává, ha *illegitim* elzárkózás módjává, eszközévé válik, ha igazolatlan, indokolatlan, megalapozatlan.

Hogy még világosabb legyen: az informalitást nem lehet felszámolni, de erre nincs is szükség, általában véve pedig bírálni sem érdemes. Ugyanígy: a társadalmi zárat sem lehet megszüntetni, de még ha lehetne, akkor sem kellene – általában véve a társadalmi zárat sem érdemes bírálni. Az informalitás és a társadalmi zármechanizmusok mindenképpen fent fognak maradni, önmagában ezzel azonban nincs is semmi baj. Nem is az a probléma, hogy „túl sok” volna belőlük. A probléma nézetem szerint a társadalmi kizárás és beengedés *illegális*, valamint *illegitim* voltával van. Az *illegálitás* és az *illegitimitás* pedig bár hasonló jelenségek, nem azonosak az informalitással.

Társadalmi változás és intézményes környezet

Böröcz általánosabb kérdése a társadalmi változásra (*social change*) és annak központi paradoxonára vonatkozik: hogyan lehetséges, hogy gyökeres társadalmi átalakulások ellenére bizonyos jelenségek változatlan formában fennmaradnak és tovább élnek? (Böröcz 1997a, 1997b, 1997c, 2017 [1997].) A társadalomszerkezet-kutatásban ez visszaütal osztályok és rendek egymásba oltódásának és együttes újratermelődésének weberi kérdéséhez: miképpen lehetséges, hogy rendi szerveződések találunk a rendi társadalom utáni tőkés osztályszerkezetben is? Vagy Böröcz konkrét történeti-társadalmi körülményekre alkalmazott kérdése-

vel: hogyan lehetséges, hogy miközben az 1989–1990-es rendszerváltás során a társadalom struktúrája, valamint a gazdaság és a politika szerkezete egyaránt megváltozott, rendi szerveződések, informális társashálózati összeköttetések mégis fennmaradtak és újratermelődtek (Böröcz 1990, 2000, 2019 [2000], 2001.)?

Társadalmi átalakulások során, amikor a társadalmi formák felbomlanak és megváltoznak és amikor az újratermelés egész intézményes és jogszabályokba foglalt rendje átalakul, felértékelődnek az *informális* társashálózati összeköttetések. Ilyen, a rendi szerveződések továbbélését és újratermelődését lehetővé tevő „intézmény” lehetett az informalitás Magyarországon különösen az 1989–1990-es rendszerváltás előtt, alatt és után, valamint a 2008–2010-es átalakulás közben és azt követően. Ezután azonban az informális társashálózatok tagjai nagy valószínűséggel igyekeznek újraformalizálni viszonyaikat, azaz arra törekszenek, hogy összeköttetéseiket formális-jogi intézmények közé terelve (ismét) megszilárdíthassák szerveződéseiket, megerősíthessék pozícióikat.

Ha ez így van, az újabb érvet szolgáltat arra, hogy a szerkesztők által javasolt társadalomtudományi kutatás ne kizárólag az informalitás rejtett összefüggéseinek felszínre hozásával foglalkozzon. Észszerűbbnek tűnik a feltételes társadalmi kizárás és beengedés informális módjain túl a formális mechanizmusokat is figyelembe venni és vizsgálni. Weberrel szólva: a rendi konvenciók jogi formákba foglalását, jogi monopóliumokká alakítását; másképpen: az informális viszonyok, szokások, működésmódok formalizálását is. Ami pedig a kritikát illeti: a jogsértő, azaz *illegális* eseteket, valamint az *illegitim* (azaz: igazolatlan, indokolatlan, megalapozatlan) eljárásokat érdemes bírálni. Ezek ugyanis *valóban akadályozzák* a szakmai kiválóság érvényesülését, *valóban torzítják* a kiválóságalapú szelekciós struktúrákat, *valóban erodálják* az autonóm szakmaiságot és *valóban kontraszelekcióhoz* vezetnek (Havas és Fáber 2019: 146).

Valóban a meritokrácia és a bizonyítványközpontúság minden társadalmi záruk legjobbika?

Társadalmi záruk voltak, vannak és lesznek, mindenképpen fent fognak maradni. A kérdés csak az, hogy milyen feltételek nyitják ezeket. A „kiválóságalapú szelekció” (Havas és Fáber 2019: 146), amire a szerkesztők vélhetően célként, eszményként utaltak, szintén egyfajta társadalmi zár. Ezt kizárólag a kiválóságok, érdemek, teljesítmények, vagy legalábbis erőfeszítések nyitják. A szerkesztők eszerint az érdemelvű, meritokratikus szerveződés eszménye mellett kötelezik el magukat: a pozíciókba kerülésnek és a pozíciókban maradásnak legyenek világos, következetesen betartott-betartatott kritériumai. A tudományos testületek esetében szakmai kritériumai, amelyek szakmai érdemeket támasztanak elvárásként a beengedéshez: készségeket és ismereteket igazoló bizonyítványokat és vizsgákat, megfelelő minőségű és mennyiségű publikációt, idézettséget és így tovább. A vita e kérdésben általában inkább akörül folyik, hogy pontosan milyen érdemeket milyen indikátorokkal mérjenek, és ezek milyen súllyal essenek latba. Alapvetően egyetértek, van azonban itt egy újabb probléma, amelyet a társadalmi zármechanizmusok vizsgálata képes élesebben megvilágítani.

Frank Parkin az érdemelvű vagy meritokratikus szabályozást a társadalmi zár kirekesztő (*exclusion*) mechanizmusának egyik fajtájaként, a kirekesztés individualista módjának nevezi (Parkin 1974: 6–9, 2013 [1974]: oldalszám nélkül). A társadalmi zár e fajtája történe-

tileg a kirekesztés kollektivistá módját szorította háttérbe, kiélezett formában pedig „bizonyítványközpontúsághoz” (*credentialism*) vezetett (Parkin 1974, 2013 [1974]). Ennek egyik következménye az individualizmus, egyének fokozott, olykor kíméletlen versengése címek, vizsgák, bizonyítványok és más teljesítményt igazoló „pontok” megszerzéséért. A tudomány esetében ez „akadémiai individualizmust” jelent, ami meggyengíti a kollegiális szolidaritást, a potenciális kutatótársak közötti együttműködést. Ebből fakad az ötletek és kutatási eredmények ellopásától való állandósult félelem, a kutatási anyagok, adatok és információk, tervek és koncepciók féltékeny őrzése, a tudományos felfedezés elsőségéért folytatott versengés és így tovább. Az individualista társadalmi zár, azon belül pedig a „bizonyítványközpontúság” másik következménye, hogy a – Bourdieu-tól ismert – „kulturális tőke” átörökítése-át-hagyományozása esetén kollektivistá kirekesztést eredményez. Mint Parkin írja:

Ugyanakkor nem kétséges, hogy az individualista kirekesztés és osztályba sorolás liberális eszménye csak akkor érhető el teljes mértékben, ha a „bizonyítványközpontúság eszközeit” egyetlen társadalmi csoport sem sajátítja ki magának. Ha az egyéni képességek és a teljesítménymércék közötti viszonyt eltorzítja az, amit Bourdieu (1973) örökölheto „kulturális tőkének” nevez, akkor a vizsgák és bizonyítványok útján történő osztályszelekciónak, akarva-akaratlan, a kollektivistá kirekesztés és osztály-újratermelődés lesz a tényleges eredménye (Parkin 1974: 7, 2013 [1974]: oldalszám nélkül).

A meritokratikus vagy „bizonyítványközpontú” társadalmi kirekesztés individualista mechanizmusa tehát fokozza az osztályszerkezet, a társadalmi egyenlőtlenségek struktúrájának újratermelését. Ez pedig csak akkor kerülhető el, ha együtt jár egy olyan iskolarendszerrel, amely az alsóbb osztályok számára is jó eséllyel hozzáférhetővé és elsajátíthatóvá teszi a szükséges kulturális javakat, vagyis újraosztja a kulturális tőkét. Az egyenlősítő társadalompolitika egész rendszere, különösen pedig egyenlőségelvű (köz)oktatási intézményhálózat *nélkül* a meritokrácia és bizonyítványközpontúság tehát megerősíti a kialakult osztályuralmat. Az érdemelvűség és a bizonyítványközpontúság így – mint Parkin is jelezte – valóban liberális eszmény. Kiválóan kifejezi ezt például a társadalmi rétegződés klasszikus megfogalmazása, ahogy arra szintén klasszikus kritikája is rámutat (Davis és Moore 1945; Tumin 1953). Mind- ezt Parkin is jelzi: „Az általános szabályok alkalmazásával történő kirekesztés individualista kritériumai tehát mindaddig nem képesek garantálni az igazságosság liberális feltételeit, ameddig az állam eltűri az egyén teljesítőképességét közvetlenül befolyásoló, társadalmilag örökölt fogyatékoságok és könnyítések közrejátszását” (Parkin 1974: 7–8, 2013 [1974]: oldalszám nélkül).

Összegezve: az érdemelvűség és a bizonyítványközpontúság individuális kirekesztő mechanizmusa, amennyiben nem párosul a kulturális tőke állami újraelosztásának egyenlőségelvű társadalompolitikáival és (köz)oktatási rendszerével, kollektivistá kirekesztéshez vezet és ezzel osztályérdekeket szolgál. A felső-uralkodó tőkésosztályokat és a köztes-közvetítő osztályokat (főként azok előnyösebb helyzetű, valamint felfelé mobil frakcióit) részesíti előnyben, miközben kirekeszti az alsó-alávetett munkásosztályokat (Éber 2020). Ennek kimutatásából és bírálatából azonban nem az érdemelvűség és a bizonyítványközpontúság teljes elutasítása következik, hanem az, hogy *önmagában e kirekesztő mechanizmus nem lehet elegendő, mert osztályszempontból nem igazságos*.

Parkin külön is tárgyalta azt az ellenállási módot, amikor a társadalmi zár kirekesztő mechanizmusait a kirekesztettek kollektivistá (osztály)szolidaritással igyekeznek ellensúlyozni,

vagyis amikor a kirekesztettek is elzárkóznak. Ezt Parkin szolidarizmusnak (*solidarism*) nevezte (Parkin 1974: 9–12, 2013 [1974]: oldalszám nélkül). Ennek klasszikus politikai formája a tömegpárt és a mozgalom, amely az „esélyek egyenlőségének” liberális eszményéhez hasonlóan fogalmazza meg követeléseit, de azt a javak tág értelemben vett újraelosztásán keresztül kívánja elérni. Mint írta:

A szolidarisztikus erőfeszítések célja mindig az erőforrások elbitorlása abban az értelemben, hogy a jutalmakra formált igény, ha sikerrel jár, rendszerint némileg csökkenti a fölérendelt csoportoknak járó részt. A lehetőségek tárháza itt persze a csekély mérvű újraelosztástól a tulajdon teljes elkobzásáig terjed. Bármilyen legyen azonban az elbitorlás szándékolt mértéke, az elbitorlás céljából általában az elosztási igazságosságnak nem azok a mércéi következnek, amelyeket a kirekesztés szabályai ünnepelnek (Parkin 1974: 10, 2013 [1974]: oldalszám nélkül).

Az informális tőke ellen?

És ha már kulturális tőke: a *Replika* szerkesztői az informalitás jelentőségének koncepció-nális értelmezésére, illetve talán a mérésére is – Bourdieu nyomán – az „informális tőke” fogalmának bevezetését javasolják:

Böröcz informalitásokkal kapcsolatos megállapításait – és valamelyest Bourdieu tőkeelméletét – továbbgondolva okkal feltételezhetjük, hogy a társadalmi tőke helyét a *par excellence* szimbolikus tőkeként működő, hiszen nemcsak többé-kevésbé rejtetten, de gyakran illegitim módon is működő *informális tőke* veszi át és válik domináns erőforrássá a pozícióért folytatott küzdelmek során, jóllehet az eltérő autonómiafokkal rendelkező egyes társadalmi alrendszerek szerint más-más mértékben (Havas és Fáber 2019: 146 – kiemelés az eredetiben).

Vitatkozom: nem értek egyet e fogalom bevezetésével. E ponton Bourdieu tőkeelméletének kritikusai értek egyet, köztük Böröcz Józseffel és Róna-Tas Ákossal, akik következetesen elutasítják, hogy e nem gazdasági viszonyokat tőkeként értelmezzük. Úgy látom, hogy valóban megengedhetetlen leegyszerűsítéseken alapul az a fogalomalkotás, amely a marxi értelemben vett tőkét a gazdaságon kívüli összefüggésekre alkalmazza (Böröcz 2000: 364–365, 32. lj., 2019 [2000]: 136, 25. lj., 2001: 1159–1161; Róna-Tas és Böröcz 1997; Róna-Tas 1998).

Ugyanez a helyzet a társadalmi tőke, a kapcsolati tőke, valamint a hálózati tőke fogalmaival is (Csizmadia 2004; Czako és Sik 1994, 1995; Sik 2001a, 2001b, 2002, 2006, 2010; Angelusz 2010). A magam részéről ugyanúgy nem tartom helyénvalónak a használatukat, ahogyan az „informális tőke” koncepcióját is kerülni javaslom. A tőkefogalmak szaporítása, újabbnál újabb jelenségekre alkalmazása nem oldja meg azt az eredendő problémát, hogy a szigorú értelemben vett gazdasági folyamatokon *kívüli* jelenségekre problémás alkalmazni e metaforát. Azokkal értek egyet, akik e ponton Bourdieu tőkefajtáinak megkülönböztetését is elvetik (Bourdieu 1997 [1983]), és helyette inkább az erőforrások koncepcióját használják (Angelusz 2010; Böröcz 2000: 364–365, 32. lj., 2019 [2000]: 136, 25. lj.). Az informális tőke helyett például inkább az „informális társashálózati erőforrás” fogalmát (Böröcz 2000, 2019 [2000]).

Mindez egy fogalmi-fogalomhasználati fenntartás, de nem a jelenség vizsgálata elleni érv. Az „informális társashálózati erőforrás” mértéke, az informális társashálózatok kiterjedtsége, az ebből nyerhető előnyök és hasznok nagysága természetesen nagyon fontos, vizsgálatra

érdemes kérdés. Remek példa erre Sik Endre rendkívül izgalmas elemzése két meghatározó politikus, Aczél György és Antall József kiterjedt személyes, nagyrészt informális, részben formalizált kapcsolathálózatáról (Sik 2001b). Ez az elemzés is megmutatja, hogy önmagában az informalitással (a széles, kiterjedt kapcsolathálózatok kiépítésével, ápolásával, működtetésével, felhasználásával) nincsen gond. Problémává, a kiválóság érvényesülésének akadályává akkor válik, ha illegitim, illetve illegális előnyökhöz és hátrányokhoz vezet.

Illegális, illegitim, informális: tényleg van különbség köztük? És e különbségek valóban ennyire fontosak? Álláspontom szerint igen. E kifejezések arra valók, hogy elemző fogalmaként analitikusan elválasszák egymástól mindazt, ami a valóságban szürke zónaként, egymással szoros összefüggésben álló problémakörként mutatkozik meg. E hozzászólás mottójául választott idézetben Pierre Bourdieu is e szürke zónára utal (Bourdieu 2001 [1997]: 33). Jacques Attali és Nicolas Sarkozy véletlenül keresztnéven szólítják egymást a televíziós vita-műsorban, azaz nyilvánvalóvá válik, hogy „egymás cimborái”, „közelről ismerik egymást”. Miért volna ez probléma? Bourdieu így folytatja: „...miközben látszólag két különböző párthoz tartoznak”. Ebben az összefüggésben egymás keresztnéven szólítása már valóban „a cinkosság apró jele” lehet, amiben az uralkodó osztály rendi szerveződése és összezárása fejeződik ki.

Hivatkozott irodalom

- Angelusz Róbert (2010): Tőke vagy erőforrás? Adalékok a társadalmi tőke elméletéhez. *Szociológiai Szemle* 20(3): 147–166.
- Bourdieu, Pierre (1973): Cultural Reproduction and Social Reproduction. In *Knowledge, Education and Cultural Change. Papers in the Sociology of Education*. Richard Brown (szerk.). London: Tavistock, 71–112. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781351018142-3>
- Bourdieu, Pierre (1984 [1979]): *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. (Ford.: Richard Nice.) Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bourdieu, Pierre (1997 [1983]): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. (Ford.: Bogdán Éva.) In *A társadalmi rétegződés komponensei*. Angelusz Róbert (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 156–177.
- Bourdieu, Pierre (2013 [1985]): A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. (Ford.: Fáber Ágoston.) In *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. (E-book.) Angelusz Róbert, Gecser Ottó és Éber Márk Áron (szerk.). Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar. Interneten: https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto/ch04s02.html (letöltve: 2020. július 6.).
- Bourdieu, Pierre (2001 [1997]): *Előadások a televízióról*. (Ford.: Erőss Gábor.) Budapest: Osiris.
- Böröcz József (1990): A kádárizmustól a parlagi kapitalizmusig. A fejlett informalizmus építésének időszerű kérdései. *Mozgó Világ* 16(8): 61–66.
- Böröcz József (1997a): Amerikai Anzix. *Szociológiai Figyelő* 1(1–2): 176–184.
- Böröcz, József (1997b): *Stand Reconstructed. Contingent Closure and Institutional Change*. *Sociological Theory* 15(3): 215–248. DOI: <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00033>
- Böröcz, József (1997c): Social Change with Sticky Features and the Failures of Modernizationism. *Innovation* 10(2): 161–170. DOI: <https://doi.org/10.1080/13511610.1997.9968521>
- Böröcz József (2017 [1997]): „Státusz” – „rendiesség” – „rendiség”. A feltételes társadalmi kirekesztés / beengedés és az intézmény-átalakulás szociológiája. (Ford.: Laszkács Ágnes.) In *uő Hasított fa. A világrendszer-elméletől a globális struktúráváltásokig*. Budapest: L'Harmattan–Eszmélet, 219–267.
- Böröcz József (2000): Informality Rules. *East European Politics and Societies* 14(2): 348–380. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325400014002006>
- Böröcz József (2019 [2000]): Kistársadalom – kiskapuk. *Replika* (112): 123–143. DOI: <https://doi.org/10.32564/112.11>
- Böröcz József (2001): Change Rules. *American Journal of Sociology* 106(4): 1152–1168. DOI: <https://doi.org/10.1086/320303>
- Böröcz József (2002): A határ: társadalmi tény. *Replika* (47): 133–142.
- Brubaker, Rogers (2001): Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő* 6(7–8): 60–66.

- Csizmadia Zoltán (2004): Társadalmi kapcsolatok – struktúra – rétegződés. A szerkezet és az egyenlőtlenség kérdése a társadalmi tőkeelméletekben. In *Kötő-jelek 2003*. Némedi Dénes és Szabari Vera (szerk.). Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola, 119–144.
- Czakó Ágnes és Sik Endre (1987): A „megszemélyesült” szervezetközi csereügyletekről – a mezőgazdasági nagyüzemek példáján. *Közgazdasági Szemle* 34(12): 1489–1495.
- Czakó Ágnes és Sik Endre (1994): Hálózati tőke a posztkommunista Magyarországon. *Mozgó Világ* 20(6): 17–25.
- Czakó Ágnes és Sik Endre (1995): A hálózati tőke szerepe Magyarországon a rendszerváltás előtt és után. *2000* 7(3): 3–12.
- Davis, Kingsley és Wilbert E. Moore (1945): Some Principles of Stratification. *American Sociological Review* 10(2): 242–249. DOI: <https://doi.org/10.2307/2085643>
- Dányi Gábor és Vigvári András (2019): Túlélés, ellenállás, adaptáció. Informális gyakorlatok Lengyelországban és Magyarországon. *Replika* 110: 11–31. DOI: <https://doi.org/10.32564/110.2>
- Éber Márk Áron (2020): *A csepp. A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág.
- Hart, Keith (1973): Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *The Journal of Modern African Studies* 11(1): 61–89. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0022278x00008089>
- Havas Ádám és Fáber Ágoston (2019): Az informalitások szociológiája felé. Felhívás replikázásra Böröcz József: „Kistérsadalom – kiskapuk” című írása kapcsán. *Replika* 112: 145–149. DOI: <https://doi.org/10.32564/112.12>
- Manza, Jeff (1992): Classes, Status Groups, and Social Closure. A Critique of Neo-Weberian Social Theory. *Current Perspectives in Social Theory* 12: 275–302.
- Murphy, Raymond (1988): *Social Closure. The Theory of Monopolization and Exclusion*. Oxford: Clarendon Press.
- Némedi Dénes (2005): *Klasszikus szociológia 1890–1945*. Budapest: Napvilág.
- Parkin, Frank (1974): Strategies of Social Closure in Class Formation. In *The Social Analysis of Class Structure*. Frank Parkin (szerk.). London: Tavistock Publications, 1–18.
- Parkin, Frank (2013 [1974]): A társadalmi elzárkózás stratégiái az osztályok kialakulásában. (Ford.: Berényi Eszter.) In *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. (E-book.) Angelusz Róbert, Gecser Ottó és Éber Márk Áron (szerk.). Budapest: ELTE Társadalomtudományi Kar. Interneten: https://regi.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_19_Tarsadalmi_retegzodes olvasokonyv_szerk_Gecser_Otto/ch03s03.html (letöltve: 2020. július 6.).
- Parkin, Frank (1979): *Marxism and Class Theory. A Bourgeois Critique*. New York: Columbia University Press.
- Róna-Tas Ákos (1998): Path Dependence and Capital Theory. *Sociology of the Post-Communist Economic Transformation. East European Politics and Societies* 12(1): 107–131. DOI: <https://doi.org/10.1177/0888325498012001005>
- Róna-Tas Ákos és Böröcz József (1997): Folyamatosság és változás az államszocializmus utáni bolgár, cseh, lengyel és magyar üzleti elitben. (Ford.: Kállai Tibor.) *Szociológiai Szemle* 7(2): 49–75.
- Sik Endre (1996): Egy ló-öszvér a lovakról és a szamarakról. Adalék a második gazdaság hazai eszmétörténetéhez. *Közgazdasági Szemle* 43(7–8): 704–725.
- Sik Endre (2001a): Kapcsolatérzékeny útfüggőség. Magyar korrupció? *2000* 13(7–8): 11–24.
- Sik Endre (2001b): Aczélhálóban. Adalék a kapcsolati tőke működésének megismeréséhez. *Szociológiai Szemle* 11(3): 64–77.
- Sik Endre (2002): Mindennapi korrupcióink. *Szociológiai Figyelő* 6(1–2): 131–145.
- Sik Endre (2006): Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológiai Szemle* 16(2): 72–95.
- Sik, Endre (2010): Network Capital Dependent Path-Dependency. *Corvinus* 1(1): 77–102.
- Tumin, Melvin M. (1953): Some Principles of Stratification: A Critical Analysis. *American Sociological Review* 18(4): 387–394. DOI: <https://doi.org/10.2307/2087551>
- Vigvári András (2019): Hogyan kutassunk informális gazdaságot? *Szociológiai Szemle* 29(3): 115–118.
- Weber, Max (1967 [1920]): Politikai közösségek. Hatalommegoszlás a közösségekben belül. Osztályok, rendek, pártok. In *uő Gazdaság és társadalom. Szemelvények*. (Összeállította Varga Iván, ford.: Józsa Péter.) Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 241–255.
- Weber, Max (1987 [1920]): Rendek és osztályok. In *uő Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I*. (Ford. és szerk.: Erdélyi Ágnes.) Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 303–308.
- Weber, Max (1992 [1920]): „Nyitott” és „zárt” gazdasági kapcsolatok. In *uő Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 2/1*. (Ford. és szerk.: Erdélyi Ágnes.) Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 38–41.

Éber Márk Áron

Szociológus, egyetemi adjunktus, ELTE TÁTK Szociológia Intézet Szociológia Tanszék (Budapest)

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAPESTI KÖNYVSZEMLE

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

TECHET PÉTER A „MAFFIAÁLLAM” FOGALMÁRÓL
RAFAEL PABLO LABANINO A NER GAZDASÁGTANÁRÓL
SZABADFALVI JÓZSEF OTTLIK LÁSZLÓRÓL
KLANICZAY GÁBOR A SZENT KIRÁLYOKRÓL
BOROS GÁBOR ÉRTELEMRŐL ÉS ÉRZELEMRŐL
AZ EURÓPAI FILOZÓFIÁBAN
LŐVEI PÁL A KÜLÖNFÉLE ROMOKRÓL

PROBLÉMA

GYÁNI GÁBOR TRIANONRÓL
MÉLYI JÓZSEF AZ ÚJ EMLÉKMŰVEKRŐL
SZABÓ Á. TÖHÖTÖM A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI
KULTURÁLIS ANTROPOLÓGIA SIKERFELTÉTELEIRŐL
ZÓDI ZSOLT A PLATFORMGAZDASÁGRÓL

SZÖVEGEK ÉS FORDÍTÁSOK

SZEMLE

MI A PÁLYA?
KÖZGAZDASÁGTAN ERKÖLCSI IRÁNYTŰVEL?

M E G J E L E N I K

2020. NYÁR-ŐSZ

N E G Y E D É V E N T E